

ЛІНГВОЦИД ЯК ФОРМА МОВНОЇ ПОЛІТИКИ

У статті розглянуто особливості лінгвоциду (мововбивства) як соціолінгвістичного явища, визначено вплив асимілятивних факторів на процес розвитку української мови в дискурсі мовної політики керівництва України радянського періоду. Проаналізовано чинники, які згубно вплинули на формування українського лінгвопростору.

Ключові слова: лінгвоцид, соціолінгвістика, двомовність, асиміляція мов, русифікація.

Наталія Гавдыда, Леся Назаревич. ЛИНГВОЦИД КАК ФОРМА ЯЗЫКОВОЙ ПОЛИТИКИ

В статье рассмотрены особенности лингвоцида как социолингвистического явления, определено влияние ассимилятивных факторов на процесс развития украинского языка в дискурсе языковой политики руководства Украины советского периода. Проанализированы факторы, которые пагубно повлияли на формирование украинского лингвопростора.

Ключевые слова: лингвоцид, социолингвистика, двуязычие, ассимиляция языков, русификация.

Nataliya Havdyda, Lesya Nazarevych. LINGUICIDE AS A FORM OF LANGUAGE POLICY

The article deals with the peculiarities of linguicide as a socio-linguistic phenomenon. The influence of language assimilation on development of Ukrainian are illustrated on the basis of linguistic policy in Soviet Ukraine. The factors that adversely affected the formation of the Ukrainian linguistic space are analyzed.

Key words: linguicide, socio-linguistic, bilingualism, language assimilation, russification.

Одним із пріоритетних напрямів сучасного мовознавства є функціональна соціолінгвістика, достатньо молода наука, що вивчає комплекс питань, пов'язаних із суспільною природою мови. Загальновідомо, що одним із головних чинників, які забезпечують солідарність населення та, відповідно, стабільність держави, є наявність єдиної спільної мови.

Видатний український учений Іван Огієнко наголошував, що «мова – це наша національна ознака, в мові – наша культура, ступінь нашої свідомості. Мова – це форма нашого життя, життя культурного й національного, це форма національного організування. ... Мова – це найясніший вираз нашої психіки, це найперша сторожа нашого психічного я... І поки живе мова – житиме й народ, яко національність. Не стане мови – не стане й національності: вона геть розпорошиться поміж дужчим народом» [4, с. 239–240]. Тому перед українцями, які прагнуть зберегти власну національну самобутність та ідентичність, надзвичайно гостро постало питання вивчення та функціонування рідної мови.

Важливим зовнішнім аспектом, що впливає на розвиток мови, є мовна політика як частина національної політики, органічна складова певного політичного курсу держави [13, с. 49]. Мовна політика може бути і конструктивною (спрямовуватись на розширення функцій мов та сфери їхнього застосування), і деструктивною, зосередженою на нівелювання національних особливостей. Приклад такої деструктивності – жорстка і цілеспрямована мовна політика Російської імперії, скерована на послідовне винищення українського комунікативного простору – лінгвоцид. Варто акцентувати, що українське суспільство дотепер відчуває згубний вплив цієї мововбивчої політики.

Проблема лінгвоциду тривалий час не була предметом досліджень у вітчизняному мовознавстві, оскільки цьому не сприяли історичні реалії, в яких перебувала Україна з кінця XVII до кінця XX ст. Окремі аспекти цього питання висвітлювали у своїх наукових розвідках

І. Огієнко, М. Костомаров, І. Франко, Ю. Шевельов. Уже після проголошення незалежності України з'явилися ґрунтовні публікації В. Іванишина, Л. Масенко, П. Мовчана, О. Павлової, Н. Тумай, Я. Радевич-Винницького, Є. Сверстюка, В. Христенко, Ю. Шаповала та інших дослідників. Однак і сьогодні праці такого характеру залишаються актуальними, тому що досі відчутний відгомін шкідливого впливу рецидивів лінгвоциду в сучасному українському суспільстві, що обумовлює гостроту мовного питання.

З огляду на вищесказане, ставимо собі за мету в цій статті розглянути особливості лінгвоциду як соціолінгвістичного явища, визначити вплив асимілятивних факторів на процес розвитку української мови в контексті мовної політики керівництва України радянського періоду, а також проаналізувати чинники, які згубно вплинули на формування українського лінгвопростору.

Мовознавець Ярослав Радевич-Винницький у монографії «Україна: від мови до нації» відзначає, що «лінгвоцид – це свідомо, цілеспрямована політика і суспільна практика панівної нації (її державних, релігійних, громадсько-політичних структур тощо), скерована на ліквідацію мови підлеглого народу з метою його денаціоналізації і асиміляції» [7, с. 187]. У цьому контексті стає очевидним, що сучасна мовна ситуація в Україні є насамперед результатом тривалої мовної політики, спрямованої проти української мови, української ідентичності та української державності, яку Росія розпочала після 1654 р. Юрій Шаповал у своїй науковій розвідці «Історичні передумови й чинники виникнення мовного питання в Україні» виокремлює такі етапи лінгвоциду української мови.

Від XVII століття до 1917 року (найпомітнішими проявами того періоду були циркуляр міністра внутрішніх справ імперії Павла Валуєва (1863) та Емський указ (1876), спрямовані на заборону використання української мови в книгодрукуванні. Обидва нормативні документи є взірцем жорсткої антиукраїнської мовної політики Російської імперії.

«Контрукраїнізація» (1933–1941). Період гонінь на українську мову, який прийшов на зміну офіційно проголошеній «українізації» 1917–1933 рр., що стала лише тактичним маневром задля забезпечення підтримки Йосифа Сталіна українськими комуністами. Зняття Миколи Скрипника з посади наркома освіти УРСР та звинувачення його у сприянні буржуазно-націоналістичній лінії щодо створення української наукової термінології започаткувало новий етап мовної політики — масштабного антиукраїнського терору. Збільшувалась кількість російськомовних класів і шкіл, натомість тисячі українських вчителів були визнані «ворожими елементами» та звільнені з роботи. На тлі тотальної русифікації, репресій та навіть фізичного знищення національно свідомих мовознавців та письменників було прийнято новий «Український правопис» (1933), заборонено шкільні підручники та україномовні посібники для вищої школи, праці з історії української літератури та мови. Розроблена у Москві стратегія мовної політики передбачала уніфікацію та злиття національних мов, тому визначальними постулатами мовознавчих досліджень у Радянській Україні ставали тези про благотворний вплив російської мови на українську та гармонійність українсько-російської двомовності, якої українцям не вдається позбутись дотепер.

Війна, мир і мовна війна без миру (1941–1959). Для цього періоду характерна посилена увага до українського правопису та намагання нацистів латинізувати українську абетку (1943).

Мовне питання до початку «перебудови» (1960-ті роки – 1985 р.). Тотальна русифікація, спрямована на поглинання національних мов та формування нової етнічної спільноти – радянського народу. Вартісну навчальну літературу видають здебільшого російською мовою. Кількість книжок та періодики, що були опубліковані у цей період в УРСР українською мовою, значно поступалась російськомовним. Уже в 1986 році розпочалась дискусія щодо стану української мови, виникло Товариство української мови імені Тараса Шевченка (1989), розпочалась боротьба за надання українській мові статусу державної та офіційної [11].

Прикметно, що асимілятивні процеси, які відбувались в українській мові під впливом російської, по-різному оцінювали мовознавці. І якщо Юрій Шевельов у статті «Українська мова в першій половині двадцятого сторіччя (1900–1941). Стан і статус» (1987) засуджував намагання наблизити українську мову до російської, вважаючи ці зміни штучними,

антинауковими, політично забарвленими, то російські мовознавці асимілятивні процеси розглядали як позитивне явище збагачення, про що, зокрема, свідчить монографія «Взаимовлияние и взаимообогащение языков народов СССР», що побачила світ у Москві у 1987 році.

Проблемі лінгвоциду присвячено цілий розділ монографії «Мова і нація» Василя Іванишина та Ярослава Радевича-Винницького [1]. У ньому науковці відзначають, що «лінгвоцид (мововбивство) – це свідоме, цілеспрямоване нищення певної мови як головної ознаки етносу – народності, нації. Лінгвоцид спрямовується в першу чергу проти писемної форми мовлення. Кінцевою метою лінгвоциду є не геноцид, тобто фізичне винищення певного народу, а етноцид – ліквідація цього народу як окремої культурно-історичної спільноти, винародовлення етносу» [1, с. 21–22].

Проаналізувавши низку історичних фактів, автори класифікували форми лінгвоциду щодо української мови, зокрема через заборону мови чужою державою (церквою); через боротьбу із друкованим словом (було заборонено друкувати книжки українською мовою, спалювали бібліотеки, як-от книгозбірню Києво-Печерської Лаври (1718) чи бібліотеку Києво-Могилянської академії (1780); через приниження статусу й престижу мови; через оголошення мови неприродною (українську мову вважали діалектом польської або російської), неавтохтонною (так звана «погодінська теорія»); через втручання у внутрішню структуру та функціонування мови; через переслідування та гоніння носіїв мови (особливо мовознавців-україністів); через освіту; демографічну політику; надання привілеїв панівній мові та її носіям [1].

Ці факти свідчать, що асиміляційна політика радянського уряду була значно жорсткішою, оскільки відбувалась навіть на рівні штучних змін у внутрішній структурі мови (переписували словники, фонетично уподібнюючи українські слова до російських), а тому й більш результативною, ніж відповідна мовна політика колишньої царської Росії.

Юрій Шевельов із цього приводу писав: «Урядове втручання взагалі, а в даному випадку з боку уряду, опанованого росіянами, у внутрішні закони мови було радянським винаходом і новиною. Ні поляки, ні румуни, ні чехи до цього не вдавалися, як не вдавалася царська адміністрація дореволюційної Росії. Вони всі обмежувалися на заходах зовнішнього тиску: забороняли вживати українську мову прилюдно, цілковито або частково; накидали державну мову через освітню систему; зваблювали українців своєю культурою й можливістю кар'єри; переселяли їх на неукраїнські території, а українські землі заселяли членами панівної нації тощо. Поруч цих «класичних» методів радянська система встановлює контроль над структурою української мови: забороняє певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми, правописні й орфоепічні правила, а натомість пропагує інші, ближчі до російських або й живцем перенесені з російської мови. Таким чином на радянській Україні конфлікт між українською і російською мовами перенесено з зовнішньої, позамовної сфери в середину самої мови. Боротьба відбувалася не тільки в людській психіці, а й у самій мові» [12, с. 173].

Як бачимо, мовне питання – частина державної політики, тому воно є особливо актуальним для тих народів, які впродовж тривалого часу зазнавали деетнізації, а тепер потребують не лише збереження та розвитку національної мови, а й відродження її використання на усій території держави. Конфліктність теперішніх мовних проблем Україна успадкувала від колоніального минулого. Російська мова відтіснила українську в значній частині східних, південних та навіть деяких центральних областей нашої держави, перебравши на себе основну функцію мови – комунікативну. Такий мовний дисбаланс блокує реалізацію ідентифікаційної функції мови, яка спрямована на об'єднання етнічної спільноти за мовним принципом, що, відтак, послаблює національну самосвідомість українців, перешкоджаючи побудові міцної незалежної держави.

Довготривалі асимілятивні процеси, які нівелювали саме поняття «рідної мови», послаблювали в українському соціумі почуття національної згуртованості та солідарності, що стало перешкодою для національного самоутвердження. На думку українського лінгвіста Ореста Ткаченка, в ієрархії чинників, які формують здатність національної спільноти

протистояти мовно-культурній асиміляції з боку іншої держави, саме почуття національної солідарності є одним із визначальних [8]. «У свою чергу, – констатує науковець, – внаслідок мовного самоствердження народу, яке передбачає і появу національної держави, мова стає: 1) загальнонаціональною, тобто властивою всім верствам відповідного народу, як у селі, так і в місті; 2) загальнодержавною, тобто використовуваною не лише її носіями, а й усіма іншими етносами або національними меншинами його держави як загальнодержавна мова і як засіб міжнаціонального спілкування; 3) універсальною, тобто такою, що обслуговує геть усі потреби населення даної національної держави і її мешканців; 4) усталеною остаточно в своїх основах, тобто повністю нормалізованою на всіх рівнях як літературна мова і відновленою в усій безперервності своєї зафіксованої традиції, якщо протягом її історії їй заподіяно порушення з боку чужої держави чи чужих держав, які підкорили народ, носія відповідної мови» [8, с. 215].

Отож людиною, яка втратила материнську мову, дуже легко маніпулювати, позбавляючи її національної самосвідомості, оригінального світобачення та світосприйняття. Оскільки протистояти лінгвоциду здатні насамперед державність мови та нації, на сьогоднішній день Україна потребує чіткої програми мовно-культурної політики, яка б не дозволяла використовувати мовне питання як об'єкт ідеологічних маніпуляцій. Тому розгортання соціолінгвістичних досліджень і надалі сприятимуть відродженню, збереженню та розвитку української мови, її утвердженню в статусі державної та офіційної. І таким чином відстоюватимуть та утверджуватимуть національну ідентичність українців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Іванишин В. Лінгвоцид // Мова і нація: тези про місце і роль мови в національному відродженні України / В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1994. – С. 21–70.
2. Масенко Л. Мовна політика в УРСР: історія лінгвоциду / Л. Масенко // Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду: [документи і матеріали / ред. Л. Масенко]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – С. 5–37.
3. Масенко Л. (У)мовна (У)країна / Л. Масенко. – К.: Темпора, 2007. – 88 с.
4. Огієнко І. Українська культура / І. Огієнко. – К., 1918. – 273 с.
5. Павлова О. Ю. Лінгвоцид : трагічне порушення врівноваженості світового естетичного простору / О. Ю. Павлова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – Вип. 99. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2010. – С. 20–24.
6. Радевич-Винницький Я. Лінгвоцид як форма геноциду / Я. Радевич-Винницький. – К.: Укр. вид. спілка ім. Ю. Липи, 2011. – 78 с.
7. Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації / Я. Радевич-Винницький. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1997. – 360 с.
8. Ткаченко О. Українська мова і мовне життя світу / О. Ткаченко. — К.: Спалах, 2004. – 272 с.
9. Тумай Н. В. До питання лінгвоциду української мови / Н. Тумай // Жіночий світ. – К., 2003. – № 4. – С. 6–10.
10. Христенко В. Ф. Лінгвоцид і подолання його наслідків в історії української літературної мови / В. Ф. Христенко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. — К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. – С. 128–133.
11. Шаповал Ю. І. Історичні передумови й чинники виникнення мовного питання в Україні / Ю. І. Шаповал // Мовна ситуація в країні: між конфліктом і консенсусом. – К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 12–33.
12. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого сторіччя (1900–1941). Стан і статус / Ю. Шевельов // Чернівці: Рута, 1998. – 208 с.
13. Шевчук С. Українська мова за професійним спрямуванням: підручник / С. Шевчук, І. Клименко. – К.: Алерта, 2013. – 696 с.

Стаття надійшла до редакції 13.11.2014 р.